

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Ο ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

(12 ΚΑΙ 13 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1999)

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

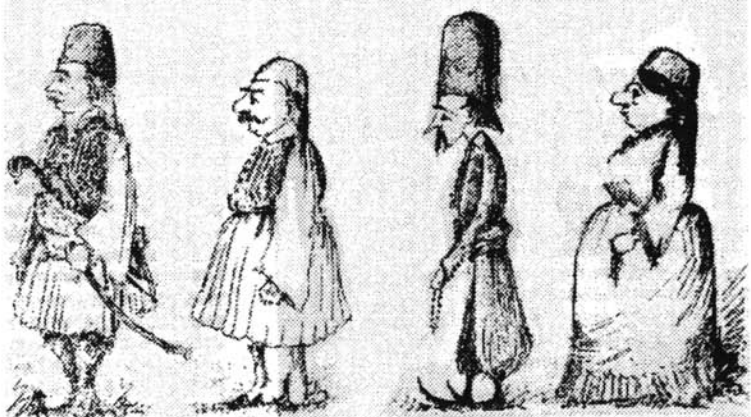
ΟΙ ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ •
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

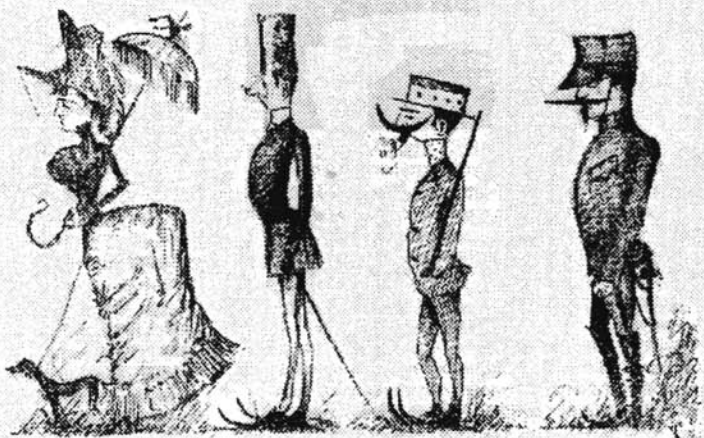
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
(ΙΔΡΥΤΗΣ : ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

ΟΙ ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ΠΑΡΕΛΘΟΥΣΑ ΓΕΝΕΑ

Η ΝΕΩΤΕΡΑ ΓΕΝΕΑ

Ο Μιχ. Μητσάκης φαίνεται να συντάσσει τη λεζάντα αυτής της γελοιογραφίας όταν γράφει για «τον σύγχρονο εν Ελλάδι βίον, κατά το ήμισυ ευρωπαϊκόν και το ήμισυ έλληνα, κατά το ήμισυ φράγκον και κατά το ήμισυ ανατολίτην, δομιμοφορούντα μασκαράν, επιχρυσωμένον τενεκέν, βρακάν με ψηλό καπέλλο...».

Η εικονογράφηση με το κείμενο που τη συνοδεύει, κατ' ευγενή υπόδειξη και παραχώρηση του Κωστή Σκαλιόρα, προέρχεται από το Πρόγραμμα των παραστάσεων *Το καθάριστο* του Ζωρζ Φεντώ και *Η βεγγέρα* του Ηλία Καπετανάκη, που σκηνοθέτησε ο Σταμάτης Φασουλής στο Θέατρο Πόρτα τη χειμερινή περίοδο 1991-1992

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

ΟΙ ΕΝΔΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Στην ιστορική πορεία των λαών οι αλλαγές στις ενδυματολογικές συνήθειες, σταδιακές ή απότομες, οφείλονται σε ποικίλες αιτίες πέρα από εκείνες που απορρέουν από τις συγκεκριμένες συνθήκες διαβίωσης: άλλοτε στην πίεση επιβολής εκ των άνω, όταν ο «κυρίαρχος» θέτει περιορισμούς στην ελεύθερη επιλογή και, άλλοτε, στην αυτόβουλη προτίμηση, όταν ορισμένες κοινωνικές ομάδες επιδιώκουν να ενσωματωθούν στην κυρίαρχη κοινωνία, είτε αυτή πρόκειται για εξουσιαστική, κατακτητική, είτε για πολιτισμικά ηγεμονική. Συμβαίνει, ωστόσο, και το αντίθετο φαινόμενο. Η επιστροφή σε παλαιά, «παραδοσιακά» σχήματα με στόχο την επανένταξη στο αρχικό κοινωνικό σύνολο, ή ακόμα και η επινοήση τέτοιων σχημάτων που υποδηλώνει κατά κανόνα την ανησυχία μήπως χαθούν οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης ιδεολογικής, θρησκευτικής ή άλλης ομάδας· μπορεί να εκδηλώνει επίσης μορφές διαμαρτυρίας ή αντίστασης στον όποιο «κατακτητή», με επιδίωξη την πολιτισμική ή πολιτική ανεξαρτησία¹.

Η ενδυματολογική συμπεριφορά των Ελλήνων στους αιώνες που ακολούθησαν την Άλωση δεν μπορεί να εξεταστεί κάτω από ενιαίο πρίσμα. Οι ιστορικές συνθήκες που επικράτησαν στον ελληνικό χώ-

ρο από τον 15ο –και ήδη πριν από αυτόν– ως τον 19ο αιώνα, με τις παράλληλες ή διαδοχικές ξενικές κατοχές φυσικό ήταν να σφραγίσουν τη ζωή του νέου ελληνισμού και να καθορίσουν τις τύχες του. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα, η έλλειψη ενότητας, οι διαφορετικές ελληνικές κοινωνίες που διαμορφώθηκαν.

Μετά την Επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους καταβάλλονται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, έντονες προσπάθειες για να συντεθούν σ' ένα ενιαίο σύνολο με ομοιογένεια οι ποικίλες ομάδες ανθρώπων που θα αποτελούσαν στο εξής τη νέα ελληνική κοινωνία στον ελλαδικό χώρο. Γεγονός καθόλου εύκολο, καθώς σε κάθε βήμα οι μεταρρυθμιστικές ενέργειες προσέκρουαν σε πλήθος αντιστάσεων σε όλους τους τομείς του βίου.

Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι η ελληνική ενδυματολογική συμπεριφορά, με την πολυμορφία και ποικιλία που την χαρακτηρίζει, διαμορφώθηκε σύμφωνα με τις κατά τόπους συνθήκες –περιβάλλον, ανάγκες, πρώτες ύλες, πολιτισμικά πρότυπα– και, ακόμα, σύμφωνα με το κοινωνικό κύρος που επιδίωκε κάθε φορά να αποκτήσει ο υπόδουλος λαός μέσω αυτής της σημειωτικής γλώσσας. Σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση αυτή είχαν ασκήσει τα διατάγματα των κατά καιρούς Σουλτάνων και των βενετών Προνοητών που καθόριζαν τη θέλησή τους σχετικά με το θέμα αυτό. Παρενθετικά, αξίζει να επισημανθεί εδώ η διαφορά αντιλήψεων και γενικότερης πολιτικής των δύο κατακτητών απέναντι στους υπόδουλους: αν οι Οθωμανοί επέμεναν στη διάκριση των μη μουσουλμάνων από τους μουσουλμάνους καθώς και στον καθορισμό των ενδυμάτων κάθε κοινωνικής τάξης², οι Βενετοί, αντίθετα, εφάρμοσαν συστηματικά μια αφομοιωτική πολιτική που επέβαλλε και τη μίμηση της ενδυματολογικής τους πρακτικής³. Όπως βλέπουμε, λοιπόν, στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ, το ένδυμα δεν παραμένει μόνο κώδικας κοινωνικής ή πολιτισμικής πληροφόρησης: θα λέγαμε ότι λειτουργεί ακόμα και ως ιστορική πηγή, σε μια αμφίδρομη σχέση: η λεπτομερειακή μελέτη των τοπικών ενδυμασιών στη διαχρονία τους –με όποιες φυσικά επιφυλάξεις δημιουργούν οι πηγές, κυρίως οι απεικονίσεις των περιηγητών⁴– σκιαγραφεί την ιστορική πραγματικότητα, που με τη σειρά της αντικαθρεφτίζεται στην ενδυματολογική συμπεριφορά των Ελλήνων⁵.

Για τους υποτελείς ελληνικούς πληθυσμούς άλλοτε στους Φράγκους και άλλοτε στους Βενετούς, η επαφή με τα δυτικοευρωπαϊκά πολιτισμικά πρότυπα αποτελούσε καθημερινό βίωμα. Με αποτέλεσμα, είτε την υιοθέτηση της ξένης ενδυμασίας από τους ντόπιους κατοίκους, κυρίως τους αστούς, είτε την ισχυρή της επίδραση πάνω στις τοπικές φορεσιές. Από την άλλη μεριά, ο αγροτικός τρόπος ζωής των ελληνικών πληθυσμών φυσικό ήταν να διατηρήσει και την παραδοσιακή του έκφραση για αρκετούς αιώνες. Οι όποιες μεταβολές αρχίζουν να παρατηρούνται, γίνονται βέβαια εμφανέστερες όταν οι μικρές παραδοσιακές κοινωνίες παύουν να είναι κλειστές και αρχίζουν να επικοινωνούν όλο και περισσότερο με πιο απομακρυσμένες χώρες. Έτσι, η πύκνωση των σχέσεων ανάμεσα στους Έλληνες και τον έξω από τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κόσμο, ήδη από τα τέλη του 17ου, αλλά ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και ύστερα, οφειλόμενη κατά κύριο λόγο στην οικονομική τους δραστηριότητα, οδηγεί και σε σταδιακές αλλαγές.

Επακόλουθο της κινητικότητας των Ελλήνων είναι ο συγχρωτισμός των επήλυδων με το ξένο στοιχείο το οποίο τους φέρνει σε επαφή με νέες συνήθειες και νοοτροπίες, με τα ποικίλα φιλοσοφικά και ιδεολογικά ρεύματα της εποχής. Πολλοί είναι εκείνοι που θα ενστερνιστούν τις νέες ιδέες. Θα θελήσουν τότε να προσαρμοστούν στα πρότυπα των κοινωνιών που τις εξέφραζαν, να παρακολουθήσουν τον εκσυγχρονιστικό ρυθμό όσων τους υποδέχτηκαν στους κόλπους τους και εντέλει να υποταχτούν στη «μόδα», δηλώνοντας έτσι φανερά με την ατομική τους εμφάνιση την αποδέσμευσή τους από τα παραδοσιακά σχήματα συμπεριφοράς και, μ' αυτόν τον τρόπο, το ιδεολογικό τους στίγμα⁶. Η νέα αυτή έννοια του *συρμού*, του εφήμερου και των γρήγορων αλλαγών, της ανανέωσης και των νεωτερισμών, θα μπει περιφραστικά στην ελληνική γλώσσα γύρω στην έκτη δεκαετία του 18ου αιώνα: ωστόσο, ως τα τέλη του αιώνα ο όρος έχει κιάλας εισαχθεί αυτούσιος, ελληνοποιημένος ως «μόδα»⁷, προφανώς από το ιταλικό του πρότυπο (*moda*). Για τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η υπαγωγή στη διαδικασία της «μόδας» μεταφράζεται ως εγκατάλειψη του «ανατολίτικου»⁸ και «παραδοσιακού» τοπικού ενδυματολογικού σχήματος και υιοθέτηση του λεγόμενου «ευρωπαϊκού»,

ουσιαστικά του γαλλικού, αφού στην Ευρώπη του Διαφωτισμού, η προώθηση της μόδας προς τις αγορές ξεκινούσε από το Παρίσι⁹.

Η αλλαγή αυτή στον τρόπο ένδυσης των Ελλήνων που υιοθετήθηκε, είτε από επιμέρους άτομα είτε από ευρύτερες ομάδες, επέφερε ποικίλους κραδασμούς στο εσωτερικό των παραδοσιακών ελληνικών κοινωνιών. Φανερώνει επίσης μεταβολές στη νοοτροπία και στις ανάγκες του καθημερινού βίου. Προϋποθέτει ακόμα, και στη συγκεκριμένη περίπτωση, την επανεκτίμηση του σώματος, ιδωμένου όχι πια στην οπτική της αιωνιότητας και των καθιερωμένων ηθικών αξιών, αλλά σε εκείνη των επιστημονικών κριτηρίων που οδηγούν στην «υγιεινή» και τις συνέπειές της στον τρόπο ζωής και στη νέα ηθική¹⁰. Το θέμα της υγιεινής θα απασχολήσει σ' αυτά τα χρόνια και Έλληνες γιατρούς, όχι για να σχολιάσουν τη βαριά ελληνική γυναικεία φορεσιά με τα αλλεπάλληλα φορέματά της, που δεν επιτρέπουν να διαγραφεί το σώμα, αλλά, αντίθετα ακριβώς, την εισδοχή της νέας μόδας του εφαρμοστού στο σώμα ενδύματος. Έτσι, λόγου χάρη, ο γιατρός Κ. Καραθεοδωρή, σε μια συνάντηση της Ελληνικής Επιτροπής του Παρισιού (1828), εισηγείται να μεταφραστεί και να προσαρμοστεί στις ελληνικές ανάγκες το βιβλίο του Γάλλου Σανσερότ *Συμβουλές για την Υγεία* όπου, καθώς σημειώνει, «θα πρέπει να προστεθεί ένα κεφάλαιο για τις ενδυμασίες, ώστε να προσεχτεί από τις Ελληνίδες η χρήση του κορσέ»¹¹. Πράγματι, ένα χρόνο αργότερα ο Καραθεοδωρή εκδίδει με την ενίσχυση της Ελληνικής Εταιρείας ένα εκλαϊκευτικό εγχειρίδιο, αντλώντας από τα έργα διαφόρων ξένων συγγραφέων και από του Constant Sancerotte, *Conseils sur la santé, ou Hygiène des classes industrielles*. Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του τιτλοφορείται «Περί ενδυμάτων», και περιέχει τις οδηγίες του κατά των στενών ενδυμάτων, και κατά της συνήθειας των γυναικών στην Ευρώπη να φέρουν τον θώρακα (corset). «Μάλιστα», γράφει, «η γνώμη μου είναι να μην εισαχθή καθόλου εις την Ελλάδα, διότι τα κακά όπου επιφέρει είναι άπειρα και αθεράπευτα»¹². Την ίδια εποχή, ο σπουδασμένος στο Παρίσι ποιητής Αλέξανδρος Σούτσος, αν και εμφανίζεται στο Ναύπλιο με ευρωπαϊκά ενδύματα, σατιρίζει την υπερβολική μιμητική τάση των Ελληνίδων να ακολουθούν πιστά την παρισινή μόδα¹³.

Όσο για τις καινοτομίες στη καθημερινή ζωή που εισήγαγε η ευρωπαϊκή ενδυμασία, χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του βαυαρού ταγματάρχη Heideck κατά την πρώτη επίσκεψή του στην ελληνική κυβέρνηση στην Αίγινα (1826): «Εκεί συναντήσαμε», γράφει στις Αναμνήσεις του, «όλα τα μέλη της κυβέρνησης να κάθονται οκλαδόν σε σχήμα ημικυκλίου δίπλα στον τοίχο, πάνω σε χαλιά και ντιβάνια σύμφωνα με τις τουρκικές συνήθειες, ρουφώντας καπνό από τα μακριά τσιμπούκια τους... μας έδωσαν καρέκλες (μια και αρκετά μέλη της κυβέρνησης, ο Τρικούπης, ο Ζωγράφος κλπ. φορούσαν ευρωπαϊκά ρούχα, δεν έλειπε κι αυτό το έπιπλο)...»¹⁴. Την ποικιλία των ενδυμασιών που παρουσίαζαν αυτές οι πρώτες θεσμικές συναθροίσεις του υπό διαμόρφωση νέου κράτους περιγράφει και ο νεαρός τότε Νικόλαος Δραγούμης. Στις συνεδριάσεις της Εθνικής Συνέλευσης στην Τροιζήνα παρατηρεί ότι οι πληρεξούσιοι φορούσαν «φουστανέλλας, ράσα, φράγκικα, κάνδυας ασιατικούς, βράκας και αρνακίδας [= δέρμα αρνιού] ή καπότας»¹⁵. Η ποικιλία αυτή των ενδυμάτων φανερώνει τη γεωγραφική, αλλά και την κοινωνική προέλευση των αντιπροσώπων του λαού.

Ο ενδυματολογικός αυτός διαχωρισμός αντικατοπτρίζει την ελληνική ιδεολογική πραγματικότητα της εποχής. Πραγματικότητα την οποία γρήγορα αντιλαμβάνεται ο Γάλλος πρέσβης Thouvenel λίγα χρόνια αργότερα, στα 1847, και διατυπώνει εύστοχα σε μια φράση. Με βάση το ενδυματολογικό κριτήριο θα μιλήσει για δύο αντίπαλα στρατόπεδα: «το ένα με ευρωπαϊκή ενδυμασία, στο οποίο ανήκουν έμποροι, δικηγόροι, εφημεριδογράφοι, καθηγητές Πανεπιστημίου, Φαναριώτες, το οποίο εμφορείται από ευρωπαϊκές ιδέες αλλά έχει πολύ περιορισμένη απήχηση και το δεύτερο, της φουστανέλλας, το οποίο είναι το ισχυρότερο και στο οποίο ανήκει το παρόν»¹⁶. Με σημερινή ορολογία θα λέγαμε ότι το ένα εκπροσωπούσε την προοδευτικότητα, τον εξευρωπαϊσμό και το άλλο την παράδοση, την αντίσταση σε κάθε αλλαγή, που εξασφάλιζε κατά τη γνώμη και την αίσθηση των υποστηρικτών της θέσης αυτής την πολιτισμική τους ταυτότητα¹⁷.

Τη διχοστασία αυτή και την παρότρυνση να αποκτήσουν οι Έλληνες μια κοινή εθνική συνείδηση αποφασίζοντας να έχουν και

μια κοινή εξωτερική εμφάνιση θίγει ο Αλέξανδρος Σούτσος σε μια από τις πρώτες του Σάτιρες (Ε', 1827), βάζοντας στο στόμα του ποιητή τα ακόλουθα λόγια:

Στάσου και συ! αναχωρείς; δεν με ακούεις; στάσου! ολίγους λόγους θα σε πω για τα φορέματά σου. Γάλλος, Γραικός, Οθωμανός, Έλλην, Ρωμαίος είσαι; μ' αλλόκοτα ενδύματα στους δρόμους τι κινείσαι; φορείς στο σπήτι τίβενον, Ρωμαϊκήν χλαμίδα, με γούναν Ασιατικήν πολλαίς φοραίς σε ίδα. σαν Τούρκος το κεφάλι σου το έχεις ξυρισμένο, και με μπαρμπέταις Γαλλικαίς το έχεις στολισμένον! με λαιμοδέτι θεωριακό το κούτελό σου δένεις, εις σώβρακο δεκάπηχιν ολόκληρος εμβαίνεις! και κρύφτεις σ' αντερί φαρδή το τρίπηχο κορμί σου! ή Τουρκικά, ή Φράγκικα, ή Γραικικά ενδύσου. αν ήσουν σωστός Έλληνας πράγμα κακόν δεν ήτον! Γάλλος μισός, Γραικός μισός, Οθωμανός εν τρίτον, Ρωμάνος ένα τέταρτον είν' εντροπή να ήσαι κοσμοπολίτης μ' έγινες; ωσάν τους άλλους ζήσε!

Άλλοι, όπως μαρτυρείται για τον Κολοκοτρώνη, θεωρούσαν ότι αυτή η διαδικασία αλλαγής έπρεπε να γίνει σταδιακά για να μην επιφέρει απότομες μεταλλαγές¹⁸.

Αλλά, ας μιλήσουμε πρώτα για τα «φράγκικα». Η ονομασία προέρχεται από την προσωνομία «Φράγκου», για τους Δυτικοευρωπαίους, που επικράτησε ήδη από την εποχή της Πρώτης Σταυροφορίας. Με τον όρο αυτό ειδικότερα οι Χριστιανοί της Ανατολικής Εκκλησίας, αλλά και οι Οθωμανοί, αποκαλούσαν τους Χριστιανούς της Λατινικής Εκκλησίας¹⁹. Πολλές είναι οι μαρτυρίες που διασώζονται και που τεκμηριώνουν την απαγόρευση να φορούν φράγκικα ρούχα οι υποτελείς του Σουλτάνου. Προφανώς η αποστροφή αυτή είχε να κάνει με πρακτικούς λόγους, αλλά και με την όλη ενδυματολογική εμφάνιση των Δυτικών –τα κοντά ενδύματα και τα στενά παντελόνια– που προσέκρουε στους θρησκευτικούς και ηθικούς κανόνες. Η αποστροφή αυτή μαρτυρείται ήδη από τον 16ο αιώνα –ο αυστριακός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Dernschwam αναφέρεται στην απαγόρευση²⁰– ως αργά μέσα στον 19ο. Σε επιστολή του στον Μαρξ (της 9ης Μαρτίου 1853) ο Ένγκελς σημειώνει: «Αν κάποιος Ευρωπαίος

πέσει θύμα κακομεταχείρισης στην Τουρκία, το φταιξίμο είναι δικό του, αφού ο Τούρκος δεν μισεί τη θρησκεία και τον χαρακτήρα, παρά μονάχα τα στενά βρακιά των Φράγκων»²¹. Δικαιολογημένα λοιπόν ανησυχούσαν οι, εξαρτημένοι από την Υψηλή Πύλη, Φαναριώτες ηγεμόνες για την τύχη τους, όταν μέλη της οικογενείας τους αποφάσιζαν να φορέσουν «φράγκικα»!²².

Αλλά, για τους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς, δεν πρέπει να ήταν μόνο ο διαφορετικός τύπος ενδύματος που ενοχλούσε. Ούτε, νομίζω, ότι μπορούσε το ένδυμα αυτό να έχει ήδη αποκτήσει για τα λαϊκά στρώματα κάποια συγκεκριμένη διασύνδεση με τα προοδευτικά ρεύματα της εποχής. Ο όρος «φράγκικα» είχε, ωστόσο, φορτιστεί αρνητικά στο θρησκευτικό επίπεδο. Με άλλα λόγια εκείνος που φορούσε αυτόν τον τύπο του ενδύματος θεωρείτο αυτόματα σχισματικός ή και αρνησίθρησκος. Και πάλι ο Νικόλαος Δραγούμης καταγράφει ένα σχετικό, προσωπικό του, περιστατικό. Περιδιαβάζοντας στο Ναύπλιο του 1827 με ευρωπαϊκά ενδύματα, έκανε σε δεδομένη στιγμή το σημείο του σταυρού· το απλό αυτό γεγονός ξένισε υπερβολικά τις παριστάμενες γυναίκες που διερωτώνταν έξαλλα πώς «ένας “Φράγκος” σταυροκοπιέται!»²³. Εκείνος, λοιπόν, που αποφάσιζε να υιοθετήσει την ξενική εμφάνιση έπρεπε να έχει στέρεες πεποιθήσεις και δύναμη να αντιμετωπίσει την κατακραυγή, τον χλευασμό και εν γένει την περιέργεια του παραδοσιακού περιβάλλοντος²⁴.

Είναι φανερό ότι το Μεγάλο Σχίσμα ήταν ακόμα πολύ βαθύ με ποικίλες προεκτάσεις σε προβλήματα της καθημερινότητας. Ο αρνητικός συνειρμός απέναντι στη δυτική ενδυμασία ήταν βαθιά ριζωμένος στις συνειδήσεις. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που παρατηρείται ενίοτε το φαινόμενο της αποβολής του ξενόφερτου ενδύματος σε περιπτώσεις που το άτομο είχε θελήσει να επανενταχθεί στο αρχικό συλλογικό σώμα από το οποίο προερχόταν. Η υπαναχώρηση αυτή άλλοτε σηματοδοτεί ενσυνείδητη επιλογή²⁵, και άλλοτε εκφράζει την ανάγκη επαναπροσαρμογής στην καθυστερημένη κοινωνία της υπόδουλης πατρίδας, με φυσική συνέπεια την απογοήτευση για τη σταδιακή απώλεια των πλεονεκτημάτων μιας ανώτερης παιδείας²⁶.

Αλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε πόσο αντίθετη ήταν η έννοια της μόδας με τα διδάγματα της Εκκλησίας. «Διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν, μὴ

μεριμνᾶτε τῇ ψυχῇ ὑμῶν τὶ φάγητε καὶ τὶ πῖντε, μηδὲ τῷ σώματι ὑμῶν τὶ ἐνδύσησθε»²⁷. Ο ουράνιος Πατέρας μεριμνά για τα πλάσματά του που οφείλουν να του ἔχουν εμπιστοσύνη. Ο παραδοσιακός τύπος της φορεσιάς περνούσε ἀπὸ γενεὰ σε γενεὰ περίπου ἀναλλοίωτος, γιατί σπάνια ἀναζητούσαν ο νεότεροι κάτι το διαφορετικό, κάτι που να τους ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν προστατευτικὴ ὁμοιομορφία τῆς ομάδας²⁸. Καὶ συνακόλουθα γιατί ἡ φορεσιά που ἀντικατόπτριζε τὴν κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας, χειροποίητη καθὼς ἦταν καὶ στολισμένη με πολύτιμα υλικά ἀποτελοῦσε περιουσιακὸ στοιχεῖο ἀξιόλογο²⁹.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, οὐ δυτικότερες ἀλλαγές πρωτοεμφανίζονται σε ἐλληνικοὺς τόπους ὅπου ὁ συγχρωτισμὸς με τὸ καθολικὸ στοιχεῖο ἀποτελοῦσε καθημερινὸ βίωμα καὶ ὅπου οὐ ἐμπορικὴς ἢ ναυτιλιακὴς δραστηριότητες φέρνουν σε ἀμεσότερη ἐπαφὴ τοὺς κατοίκους τῶν ἀναπτυσσόμενων πόλεων με τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Ἀμέσως μετὰ τὸν ἐλληνικὸ ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας ἡ Ερμούπολη, λόγου χάρι, εἶναι ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ τέτοιο παράδειγμα³⁰. Ἡ Πάτρα σὲς δυτικὴς ἀκτὲς ἓνα ἄλλο. Ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον μας στρέφεται κατὰ κύριο λόγο στο Νάυπλιο, τὴν ἐδρα τῆς νέας Διοίκησης, ὅπου συνέχεια συρρέουν ποικίλες ομάδες ἀνθρώπων που θα στελεχώσουν τὴ Διοίκηση. Καὶ φυσικὰ σὲς Ἀθήνα, που ἀπὸ τὸ 1834 θα διαδεχθεῖ τὸ Νάυπλιο ὡς νέα πρωτεύουσα καὶ ἐδρα τῆς συγκεντρωτικῆς κρατικῆς μηχανῆς, που συνδέεται με τὴν ἐπαρχία καὶ με τὸ ἐξωτερικὸ μέσα ἀπὸ τὸ ἀναπτυσσόμενο λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ.

Πρωτεύουσα που με τὸ νεοκλασικὸ τῆς παρουσιαστικὸ θα συμβολίσει με τὸν καιρὸ ἐπάξια τὴν προσπάθεια κρυστάλλωσης τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν νέων Ἑλλήνων. Ἀυτῆς που διαμορφώθηκε με δυσκολία καὶ ἀναστολές ὡς συνάρτηση τῆς κοινῆς θρησκείας, τῆς μακρόβιας ἐλληνικῆς γλώσσας, ἀλλὰ κυρίως τῆς ταύτισης με τοὺς ἀρχαίους προγόνους. Δὲν θα υπεισέλθω στο θέμα τῆς διαμόρφωσης αὐτῆς, που ἔχει ἀποτελέσει καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμα πολυσυζητούμενο ἀντικείμενο μελέτης καὶ ἐρευνας. Ἀπλοποιώντας κάπως, θα ἔλεγα ὅτι ἡ ὅλη διαδικασία ἦταν ἀπότοκη ἐν πολλοῖς τοῦ ρομαντικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀκόμα τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ἀρχαιολατρίας πάνω στοὺς σύγχρονους κατοίκους τῆς κλασικῆς γῆς.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, κάτω από τους κίονες του Παρθενώνα, ανάμεσα στα νεοκλασικά κτίρια που θα αρχίσουν να ξεφυτρώνουν στο αθηναϊκό κέντρο, παράλληλα με τις προσπάθειες, ήδη από τη δεκαετία του '30 με πρόταση του Παναγιώτη Σούτσου, να αναβιώσουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες, έρχεται το ξενόφερτο νεαρό βασιλικό ζευγάρι να καθιερώσει, ως πολιτισμικό πρότυπο, ως ένδυμα της Αυλής, τη φουστανέλα. Η φουστανέλα, που είχε παρομοιαστεί από ξένο περιηγητή με το σκωτικό κιλτ³¹, εκπροσωπούσε την εποχή εκείνη ό,τι πιο παραδοσιακό, πιο συντηρητικό, αλλά συνάμα και πιο ηρωικό αφού αποτελούσε την καθιερωμένη ενδυμασία των πολεμιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας. Η Κωνσταντίνα Μπάδα με την αναλυτική της προσέγγιση στο θέμα μάς έδειξε ανάγλυφα τη σημειολογική πορεία αυτής της φορεσιάς. Πώς η διεθνώς γνωστή από την ελληνική Επανάσταση «φουστανέλα», από ένδυμα των ποιμενικών κυρίως κοινωνικών ομάδων της οροσειράς των Βαλκανίων, συνδέθηκε με την κοινωνική ληστεία, με τα αρβανίτικα ή και άλλα τοπικά πολεμικά σώματα, με τους αλβανικής καταγωγής Σουλιώτες που πρωτοστάτησαν στον ελληνικό αγώνα και υιοθέτησαν σταδιακά τον «ελληνικό λόγο»³² και με όλες τελικά τις ένοπλες ομάδες της ηπειρωτικής Ελλάδας, τους Ρουμελιώτες και τους Πελοποννήσιους³³. Γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να λειτουργήσει «τόσο στο επίπεδο της πρακτικής, όσο και της ιδεολογίας ως εκφραστική γλώσσα μιας προϊούσας απελευθερωτικής συνείδησης που υπερέβαινε τις εθνικές και γλωσσικές διαιρέσεις, για να μετατραπεί στη συνέχεια σε ένδυμα που προσδιόριζε την ελληνική αποκλειστικά εθνότητα»³⁴. Με φυσικό επακόλουθο, η επίσημη προσπάθεια «εξομοίωσης και εξωτερικώς» με τις στολές των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων³⁵, που εισήγαγε η Αντιβασιλεία, να συναντήσει ισχυρές αντιστάσεις. Η απροθυμία των παλικαριών να καταταχθούν στον τακτικό στρατό οφειλόταν εν πολλοίς στην άρνησή τους να φορέσουν «φράγκικα». Έτσι, η λύση που δόθηκε ήταν να συγκροτηθεί το σώμα του «Ελαφρού Πεζικού» (1834), με ομοίομορφη στολή τη φουστανέλα³⁶. Από το σημείο αυτό και πέρα εύκολα γίνεται κατανοητό πώς η φουστανέλα αναγνωρίστηκε ως η ελληνική εθνική ενδυμασία, που έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στη συγκρότηση και την εξεικόνηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Δεν είναι γνωστό αν η κοντή αυτή πολύπτυχη λευκή φούστα συνδυάστηκε τότε στις ρομαντικές αρχαιοφιλες συνειδήσεις με τα πτυχωτά ενδύματα των αρχαίων πολεμιστών. Μια παλαιότερη πάντως εργασία υποστηρίζει την αρχαία της καταγωγή³⁷. Γνωρίζουμε, όμως, ότι επιλέχθηκε ως ένδυμα των νέων παιδιών του Ορφανοτροφείου από τον δυτικοτραφή Κυβερνήτη Καποδίστρια³⁸, και ως επίσημο ένδυμα των ανώτερων αξιωματούχων του κράτους «προς επιβλητικώτεραν εμφάνισιν αυτών εις την Αυλήν και τας πρωτεουσας της Δύσεως» από τον Βαυαρό βασιλέα Όθωνα³⁹. Εμπνεύστηκε άραγε ο Όθων από τις ρομαντικές απεικονίσεις που τόσο συχνά είχαν παρουσιάσει οι ξένοι φιλέλληνες στα λευκώματα και στις εκδόσεις τους; Πήρε ως πρότυπο τον κατεξοχήν εκφραστή του ευρωπαϊκού ρομαντικού φιλελληνισμού, τον Λόρδο Μπάυρον, που είχε απαθανατιστεί στον πίνακα του Thomas Phillips (1814) με τη σουλιώτικη ενδυμασία; Ακολούθησε εισηγήσεις συμβούλων του για να ενταχθεί ταχύτερα στο νέο του περιβάλλον; Πρόκειται για ερωτήματα που δεν έχουν ακόμη απαντηθεί με βεβαιότητα. Απ' ό,τι φαίνεται η απάντηση βρίσκεται σε όλα αυτά μαζί· η ιδέα θα πρέπει να ήταν διάχυτη στις σκέψεις του οθωνικού περιβάλλοντος. Ο Γερμανός αξιωματούχος, συγγραφέας-περιηγητής Hermann von Ruckler-Muskau, λόγου χάρη, εκφράζει την έντονη απορία του πώς ο Όθων διατηρούσε τη γερμανική στολή, την οποία δεν συμπαθούσαν καθόλου οι Έλληνες, καθώς λέει, και πιστεύει ότι θα τον λάτρευαν αν υιοθετούσε την εθνική ενδυμασία, δίνοντας έτσι μια ακόμη απόδειξη των δεσμών του με την πατρίδα της εκλογής του⁴⁰. Θεωρείται πάντως βέβαιο ότι ο Όθων ακολούθησε τις σχετικές συστάσεις του πατέρα του⁴¹. Ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας άλλωστε είχε ήδη διατυπώσει ανάλογες απόψεις ως προς τη διακυβέρνηση της μικρής χώρας· σε επιστολή της 5ης Απριλίου 1835 σημειώνει: «Οι Έλληνες δεν πρέπει να εκβαυαριστούν, μα να κυβερνηθούν στην εθνική νοοτροπία τους...»⁴². Γεγονός πάντως παραμένει ότι με τη βασιλική αυτή απόφαση η φουστάνελα εξελίσσεται σε αναγνωρισμένη πια αστική ενδυμασία, όχι μόνο των στρατιωτικών σωμάτων, αλλά και των επίσημων εκπροσώπων του νέου κράτους στο εξωτερικό. Ο Ιωάννης Κωλέτης, πρεσβευτής στο Παρίσι⁴³, ο Γεώργιος Μαυροκορδάτος, πρεσβευτής στη Ρώμη, ο Ιωάννης

Γεννάδιος στο Λονδίνο, την «οθωνική φουστανέλα» φορούν στις επίσημες εκδηλώσεις.

Κάτι ανάλογο συνέβη με τη επίσημη γυναικεία ενδυμασία της Αυλής, την οποία καθιέρωσε η βασίλισσα Αμαλία. Η ενδυμασία «της Αμαλίας» –συνδυασμός τοπικών και δυτικών στοιχείων– υιοθετήθηκε από τις γυναίκες της Αθήνας και των αστικών περιοχών και στη συνέχεια των αγροτικών, επιδρώντας καταλυτικά στις υπάρχουσες ενδυματολογικές συνήθειες και λειτουργώντας με τον καιρό ως εθνική ενδυμασία⁴⁴. Περαιτέρω αλλαγές θα επιφέρει στη στολή αυτή η βασίλισσα Όλγα, προσθέτοντας και άλλα δυτικά στοιχεία⁴⁵. Όμως η καθιέρωση της εθνικής αυτής γυναικείας ενδυμασίας δεν εμπόδισε να εισχωρεί όλο και περισσότερο το δυτικό πρότυπο. Θα λέγαμε ότι λειτούργησε ως μεσάζουσα κατάσταση που οδήγησε πιο εύκολα στην υιοθέτησή του. Οι γυναίκες των πόλεων, φυσικά των εύπορων τάξεων, από νωρίς είχαν αποκτήσει μια διάθεση μιμητισμού της ξένης μόδας και ένα γούστο για τους νεωτερισμούς: γούστο που δεν περιορίζεται σε ζητήματα καλαισθησίας και πρακτικότητας, αλλά σηματοδοτεί συνάμα καλυμμένες ακόμα προσπάθειες κοινωνικής απελευθέρωσης. Οι τάσεις αυτές φανερώνονται πιο ανάγλυφα στις περιπτώσεις που εμφανίζονται ως διαφοροποιήσεις μέσα στο ίδιο το οικογενειακό περιβάλλον⁴⁶.

Η παράλληλη συμβίωση αλλά και αντιπαλότητα του παραδοσιακού με το ευρωπαϊκό ένδυμα θα συνεχιστεί στις τέσσερις πρώτες δεκαετίες της ζωής του νέου κράτους. Δεκαετίες που έχουν χαρακτηριστεί ως περίοδος καθυστέρησης, αφού το αστικό κράτος που συγκροτήθηκε δεν επέτυχε να ολοκληρώσει την οικονομική και κοινωνική του φυσιογνωμία⁴⁷. Γύρω στα 1870 όμως, κάτι διαφορετικό συμβαίνει. Η φουστανέλα ως επίσημο ένδυμα εγκαταλείπεται, όχι χωρίς κάποιες ανησυχίες και διαμαρτυρίες από τη μεριά όσων την είχαν αναγάγει σε εθνικό σύμβολο. Τότε είναι που το ευρωπαϊκό ένδυμα κάνει τη δυναμική του εμφάνιση· στα χρόνια δηλαδή που επιταχύνεται ο εξαστισμός και συντελούνται βασικές για τη μετέπειτα εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές.

Ως προς το ένδυμα, αξίζει να αναφερθεί ότι το ευρωπαϊκό ανδρικό κοστούμι καταφέρνει να φτάσει στα λαϊκά στρώματα, όχι μόνο γιατί

ο εξαστισμός και η βιομηχανική ανάπτυξη οδήγησαν προς αυτήν την κατεύθυνση, ή οι νοοτροπίες είχαν πια εθιστεί στο νέο, αλλά και γιατί έγινε οικονομικά προσιτό. Και τούτο γιατί στην ελληνική αγορά αντικαθίστανται τα ακριβά και υψηλών προδιαγραφών επεξεργασίας εισαγόμενα μάλλινα υφάσματα με τα φθηνά, απλών προδιαγραφών, βαμβακερά. Στο χώρο της αγοράς του φθηνού υφάσματος διεισδύει αποτελεσματικά τώρα (περί το 1880) μια ελληνική βιομηχανία που κατασκευάζει χονδροειδή αλλά ανθεκτικά βαμβακερά υφάσματα⁴⁸. Η επιτυχία τους οφείλεται στο γεγονός ότι, αν και κατώτερης ποιότητας, απομιμούνται τα καθιερωμένα αγγλικά σχέδια για το ανδρικό κοστούμι, ικανοποιώντας έτσι τη ζήτηση⁴⁹. Είναι και αυτό μια κατάκτηση προς την κατεύθυνση του εξευρωπαϊσμού. Θα μπορούσαμε εν κατακλείδι να πούμε ότι οι νεωτερισμοί που εμφανίστηκαν στην Ανατολική Ευρώπη, και ειδικότερα στην Ελλάδα, κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, επέτυχαν να φτάσουν ως την απομακρυσμένη αυτή περιφέρεια και σε όλα τα κοινωνικά στρώματα με καθυστέρηση ενός περίπου αιώνα! Τότε που σβήνουν πια και οι τελευταίες αναλαμπές του ελληνικού Διαφωτισμού με τη νοσταλγία του για τον αρχαίο κόσμο, και που έχει πια κουράσει το ηθογραφικό ύφος στη λογοτεχνία με την κατάχρηση των εικόνων της ειδυλλιακής αγροτικής ζωής, όπου πρωτοστατεί η φουστανέλα.

Ωστόσο, οι τοπικές ενδυμασίες, στα πολυσύνθετα αστικά κέντρα, έχουν ξεπεράσει πια τα στενά περιφερειακά τους όρια· έχοντας αποκτήσει μια υπερτοπική, εθνική διάσταση, εκφράζουν το ιδεολόγημα ενός ενιαίου εθνικού λαϊκού πολιτισμού⁵⁰, εντέλει τον νεοελληνικό πολιτισμό. Μεταλλάσσονται τότε σε πολύτιμα ιστορικά τεκμήριά του, που για να διασωθούν καθίστανται αντικείμενα μουσειακά⁵¹. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η φουστανέλα, έχοντας από καιρό καταστεί υπερτοπικό ένδυμα, είχε χαράξει τον δικό της «εθνικό» δρόμο, που ουσιαστικά δεν ανακόπηκε, αφού επέζησε μέσα από τα στρατιωτικά σώματα, την ανακτορική και προεδρική φρουρά, τις σχολικές εορτές και παρελάσεις ως τις μέρες μας. Ας θυμηθούμε τις ελληνικές και διεθνείς αναφορές στους Έλληνες, λόγου χάρη, μέσα από τις ποικίλες απεικονίσεις και τις πολεμικές γελοιογραφίες ως τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, όπου επικρατούσε η μορφή του «τσολιά», ή ακόμα

τις παρελάσεις της ομογένειας κατά τις εθνικές εορτές. Αυτήν τη «ρομαντική» εικόνα, τη στενά συνυφασμένη με τους εθνικούς του αγώνες επέλεξε πάντα να προβάλλει ο ελληνισμός προς τα έξω⁵².

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πβ. λόγου χάρη την περίπτωση των Σκωτσέζων στο άρθρο του Hugh Trevor-Roper, «The invention of tradition : The highland tradition of Scotland», στον τόμο *The Invention of Tradition*, εκδ. Eric Hobsbawm και Terence Ranger, Cambridge University Press, 1997, σ. 15 κε. (1η έκδ. 1983).
2. Mouradja D'Ohsson, *Tableau général de l' Empire Othoman*, τ. Β', Παρίσι, 1790, σ. 149. Βλ. επίσης Αικ. Κουμαριανού, «Ενέργειες του Κ. Σταμάτη για την απελευθέρωση της Ελλάδος, 1798-1799», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, 23-29 Σεπτ. 1965, τ. Α', Αθήνα 1967, σ. 172, επιστολή του Κ. Σταμάτη : «Το χρώμα των φορεμάτων μας και εκείνο είναι διωριζμένον από την τυραννίαν των Τούρκων, δια να μας ανακαλούν την κάθε στιγμήν ότι είμεθα υπόδουλοί των».
3. Βλ. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος», *Δωδώνη*, 18 (1989), σ. 78, όπου η προγενέστερη ελληνική βιβλιογραφία και αναφορά στις εργασίες των: Alma Oakes και Margot Hamilton Hill, *Rural Costume. Its origin and Development in Western Europe and the British Isles*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1970 και Wilfred Mark Webb, *The Heritage of Dress. Being Notes on the history and Evolution of Clothes*, New and Revised Edition, Λονδίνο 1971, σχετικά με αντίστοιχα παραδείγματα επιβολής που εφάρμοσαν οι Άγγλοι στην Ιρλανδία και τη Σκωτία. Βλ. επίσης Χρύσα Μαλτέζου, «Βενετική μόδα στην Κρήτη (Τα φορέματα μιας Καλλεργπούλας)», στον τόμο *Βυζάντιον, Αφιέρωμα Ανδρέα Στράτου*, τ. Α'. Αθήνα 1986, σσ. 139-147.
4. Αφροδίτη Κούρια, «Η παράσταση της ελληνικής φορεσιάς στα χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών περιηγητικών εκδόσεων (15ος-19ος αι.)», *Εθνογραφικά 7* (1989), σσ. 55-66.
5. Ότι το ένδυμα αποτελεί και ιστορικό μάρτυρα έχει επισημάνει ο André Leroi-Gourhan, *Milieux et techniques*, Albin Michel, coll. «Sciences d'aujourd'hui», Παρίσι 1973, σ. 203, όπως αναφέρει ο Philippe Perrot, «Éléments pour une autre histoire du costume», *Diogenes*, 14 (1981), σ. 31.
6. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του νεαρού Αδ. Κοραή που, ζώντας στο

- Άμστερνταμ (1772) ως εμπορικός αντιπρόσωπος της οικογενειακής του επιχείρησης, αποφασίζει να εγκαταλείψει την ανατολίτικη αμφίεσή του και να υιοθετήσει τον δυτικοευρωπαϊκό τρόπο ζωής σε όλες του τις εκφράσεις, βλ. *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμέλεια Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976, σσ. λα'- λβ'.
7. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1983, σσ. 34-36.
 8. Γνωστό ως Ανατολίτικο ένδυμα ο τύπος αυτός, διαμορφωμένος κατά τη Βυζαντινή περίοδο είχε δεχτεί ανατολίτικες επιδράσεις, και μάλιστα περσικές, ήδη πριν από την εμφάνιση των Οθωμανών στην Ανατολική Μεσόγειο, βλ. Ιωάννα Παπαντωνίου, *Ελληνικές φορεσιές. Συλλογή του Λυκείου Ελληνίδων Καλαμάτας*, Αθήνα 1991, σ. 11. Ο τύπος αυτός παρέμεινε στατικός και αναλλοίωτος δια μέσου των αιώνων, όπως μαρτυρούν στα κείμενά τους οι πληθείς περιηγητές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το αποτυπώνουν στις απεικονίσεις τους.
 9. Fernand Braudel, *Les structures du quotidien : le possible et l'impossible*, τ. Ι, Παρίσι 1979, σ. 278: «Aux quatre coins de l'Europe des Lumières, la mode est lancée, à partir de Paris, par des poupées mannequins apparues très tôt».
 10. Πβ. Anne-Marie Jaton, «Du corps paré au corps lavé : une morale du costume et de la cosmétique», *Dix-Huitième Siècle*, 18(1996), σ. 217.
 11. Πβ. Σταμ. Καρατζάς, «Η Ελληνική Εταιρεία του Παρισιού, 1828-1831», *Αντί*, περ. Β', 41 (Μάρτιος 1976), σ. 24.
 12. *Ελληνική Εταιρεία. Υγιεινά Παραγγέλματα προς χρήση του Ελληνικού λαού*, ερανοσθέντα και συνταχθέντα παρά Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή ..., Παρίσι 1829, σσ. 49-50.
 13. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Άσωτος, κωμωδία εις πέντε πράξεις*, Ναύπλιο 1831. Στην κωμωδία αυτή εξεικονίζονται ανάγλυφα η σύγκρουση της παραδοσιακής με τη φιλελεύθερη προοδευτική νοοτροπία, η οποία εκφράζεται με τις νέες αναγνώσεις («Η εγγονή μου εφράγκεψε και τον Βολταίρ διαβάζει»), με τη διαφορετική ενδυμασία (σχολιάζονται τα στενά φουστάνια, ο κορσές, τα ψεύτικα γεμίσματα στο στήθος και στα οπίσθια, το υπερβολικό βάψιμο των γυναικών, το καπέλο), τη μουσική (τους φράγκικους σκοπούς), τους ζευγαρωτούς χορούς.
 14. Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland* (1981) ελληνική μετάφραση: *Βαυαροί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984, σ. 78.
 15. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Α', Αθήνα 1973, σ. 65 [Α' έκδ. 1874]. Τις ιδιαιτερότητες αυτές στη γλώσσα και την ενδυμασία απεικονίζει με σατιρική διάθεση στην κωμωδία του «Η Βαβυλωνία» (1836) ο Δ. Κ. Βυζάντιος.

16. Επιστολή του Thouvenel προς τον Α. Μ. Desages, 26 Ιουνίου 1847 στο *La Grèce du roi Othon, Correspondance de M. Thouvenel avec sa famille et ses amis par L. Thouvenel*, Παρίσι 1890, σ. 144. Πβ. επίσης Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Εξευρωπαϊσμός και παραδοσιακές αντιστάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, στον τόμο *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο. Ανάλεκτα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, επιμέλεια Στ. Ι. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1995, σ. 156.
17. Ως αργά μέσα στον 19ο αιώνα μαρτυρείται η περίπτωση του πρωθυπουργού Δημ. Βούλγαρη που έλαβε το παρατσούκλι «τσουμπές» γιατί δεν θέλησε ποτέ να αποχωριστεί τα ανατολίτικα ενδύματά του, βλ. Ιωάννης Παπαμανώλης, *Η οικογένεια Βούλγαρη της Ύδρας*, Πειραιάς 1930, σ. 119, όπου περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια η αμφίεση του Βούλγαρη.
18. Κ. Διαμάντης, *Άπαντα*, Β', σ. 90. Τους φραγκοφορεμένους Φαναριώτες ο Κολοκοτρώνης τους ονόμαζε «Ψαλιδοκέρια», εξαιτίας του σχήματος της ενδυμασίας τους, βλ. «Διάλογος Ψαλιδοκερίου και Φαναρίου», στο Ιωάννης Λ. Λέφας, *Ανέκδοτη ανώνυμη σάτιρα των αρχών του 18' αιώνα. Προσγράφεται στον Αλέξανδρο Σούτσο*, Αθήνα 1977, σ. 3.
19. Κ. Οικονόμου, *Περί της γηνησίας προφοράς της ελληνικής γλώσσης βιβλίον*, Πετρούπολη 1830, σ. 480, σημ. α' : «Φράγγους η συνήθεια γενικώς ονομάζει όλους τους Ευρωπαίους· ούτω τους έλεγαν και οι των κατωτέρων χρόνων Βυζαντινοί...».
20. Hans Dernschwam's, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, Hrsg. von Franz Babinger, Μόναχο-Λιψία 1923, σ. 63.
21. Κ. Μαρξ - Φρ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, έκδ. Π. Κονδύλη, Αθήνα 1985, σ. 88.
22. Ο Αλ. Ρίζος Ραγκαβής θυμάται πόσο δυσανεκτήθηκε ο Ηγεμόνας θείος του, όταν ως παιδί τον είχαν ντύσει την Απόκρεω με ευρωπαϊκά ρούχα, «διότι και μόνον το άκουσμα ότι το παιδίον του ανεψιού του ενεδύθη ευρωπαϊστί εδύνατο να εκμεταλλευθή υπό της συκοφαντίας, και να έχη εν Κωνσταντινουπόλει επικινδύνους τας συνεπείας». Όμως, όπως φαίνεται από τη συνέχεια της αφήγησης, δεν επρόκειτο για αποκριατικό παιχνίδισμα, αλλά για σταθερή άποψη την οποία θέλησε δοκιμαστικά να εισαγάγει στις Ηγεμονίες ο πατέρας του Ραγκαβή. Την αλλαγή στην ενδυμασία πραγματοποίησε λίγο καιρό αργότερα, μόλις η οικογένειά του έφτασε στην Τρανσυλβανία :«Εν Στεφανουπόλει κατά πρώτον μου ήλλαξαν την ενδυμασίαν, φορέσαντές μοι ευρωπαϊκά, και μοι έκοψαν την κόμην», βλ. *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα 1874, σ. 73, 93.
23. Ν. Δραγούμης, *ό.π.*, σ. 65.

24. Είναι φανερό ότι υπήρχε μια διαφορετική χροιά στους όρους «φράγκικα» και «ευρωπαϊκά». Για τον πρώτο παρατηρήσαμε ήδη τη θρησκευτική του φόρτιση. Τον δεύτερο θα λέγαμε ότι χρησιμοποιούσαν όσοι αντιμετώπιζαν θετικά το θέμα. Βλ. επίσης Κ. Θ. Δημαράς, «Η φωτισμένη Ευρώπη», *Φροντισματα*, Αθήνα 1962, σ. 10 (τώρα *Ιστορικά Φροντισματα*, τόμ. Α', Πορεία, Αθήνα 1992, σ. 120).
25. Πβ. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Εκκλησίαι βυζαντιναί εξακριβωμένα*, Κωνσταντινούπολη 1900, σσ. 158-159, βλ. το χωρίο στο Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 1998, σ. 119, όπου, όπως φαίνεται από το δημοσιευόμενο έγγραφο, η αποβολή του φράγκικου ενδύματος οφείλεται στην απόφαση να κατοικήσει ο ενδιαφερόμενος στην Κωνσταντινούπολη «με σχήμα ραγιάδικον», ως υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποκείμενος πνευματικά στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία.
26. J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, I, Παρίσι 1807, σσ. 110-111. Βλ. το χωρίο στο Σπ. Ασδραχάς, «Traditionalismes et ouvertures : Le cas d'Amprélakia en Thessalie», στον τόμο *Structures sociales et développement culturel des villes S.E. Européennes et Adriatiques aux XVIIe - XVIIIe siècles*, Βουκουρέστι, 1975, σ. 222.
27. Κατά Ματθαίον, 6. 25
28. Βλ. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά*, I (1978), σ. 7, όπου γίνεται λόγος και για την ακραία συντηρητικότητα στη φορεσιά, που την ανάγει συχνά στην κατηγορία των «ιερών απαγορευμένων», με συνέπεια να αποδίδονται σε ορισμένα τμήματά της υπερφυσικές, μαγικές ιδιότητες.
29. Στον 15ο αιώνα μαρτυρείται στα Βαλκάνια η χρήση του ρουχισμού ως εχέγγυο για δανεισμό χρημάτων, πβ. B. Krekic, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Παρίσι 1961, σ. 388. Βλ. επίσης Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες : οι φορολογικές λειτουργίες» (II), *Τα Ιστορικά*, 5/9 (Δεκ. 1988), σσ. 231-232.
30. Πβ. ενδεικτικά Βίκυ Πάτσιου, «“Εξωτερικά σημεία φραγκισμού” και σπουδή της γαλλικής στην αναπτυσσόμενη Ερμούπολη», *Συριανά Γράμματα*, Αφιέρωμα στους ιστορικούς δεσμούς της Σύρας με τη Γαλλία, 9 (1990), σσ. 26-31.
31. Rev. Charles Swan, *Journal of a voyage up the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1826, σ. 202.
32. Βλ. σχετικά την πρόσφατη εργασία της Βάσως Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 1998, 554 σελ. (ΚΝΕ/ΕΙΕ, αρ. 68).

33. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της “φουστανέλας”», *Εθνολογία*, 4 (1995), σσ. 127-150. Πβ. επίσης Andromaqi Gjergji, «Analogies Albano-roumaines dans les costumes populaires», *Studia Albanica*, 1, ΠΙε année, 3-4 (1966), σσ. 345-346, όπου αναφέρεται ότι ο τύπος της φουστανέλας έχει το ανάλογό του και στην οροσειρά των Καρπαθίων.
34. Κωνσταντίνα Μπάδα, *ό.π.*, σ. 139.
35. Βλ. λ.χ. Διάταγμα, «Περί ιματισμού και διακριτικών σημείων του Β. Ελληνικού Ναυτικού», της 3/15 Νοεμβρίου 1833, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 2, 8 Ιανουαρίου 1834. Για την αναλυτική περιγραφή των νέων στολών, βλ. Νίκος Βασιλάτος, *Όπλα 1790-1860*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1989, σσ. 84-86.
36. Χριστόφορος Νέεζερ, *Τα πρώτα έτη της ιδρύσεως του Ελληνικού βασιλείου, Πρόλογος Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, Αθήνα 1936, σ. 22. Βλ. και *Εικόνες από την Ελλάδα, 1833-1838. Υδατογραφίες του Hans Hanke από το έργο του Ludwig Köllnberger*. Πρόλογος: Ι. Μαζαράκης-Αιινιάν. Κείμενα: Ευθυμία Παπασπύρου-Καραδημητρίου, Αθήνα 2000, σ. 16.
37. Κ. Ρωμαίος, «Η αρχαία καταγωγή της νεοελληνικής φουστανέλας», *Λαβύρινθος* 1 (1972-73), σσ. 162-174. Ο Α. Δ. Κεραμόπουλος («Η φουστανέλλα», *Λαογραφία* 15 (1953-[1954]), σσ. 238-243), διατύπωσε την άποψη ότι η φουστανέλα κατάγεται από το ρωμαϊκό στρατιωτικό ένδυμα, όπως εικονίζεται στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς ανδριάντες, και ότι έγινε ένδυμα των τακτικών στρατευμάτων της Ρώμης και των μισθοφόρων της από την Ελλάδα και την Ανατολή. Η Ιωάννα Παπαντωνίου δέχεται τη θέση αυτή ως την πιο πιθανή εκδοχή για την καταγωγή της φουστανέλας, βλ. τώρα *Η ελληνική ενδυμασία. Από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2000, σ. 208. Πβ. επίσης Andromaqi Gjergji, «Éléments communs de l'habillement des différents tribus des Illyriens et leur continuité dans nos costumes populaires», *Études historiques*, τχ. 2, (Tirana 1969), σσ. 145-154.
38. Πβ. Ν. Δραγούμης, *ό.π.*, σσ. 164-165. Το θέμα της ενδυμασίας των ελληνοπαίδων μετά την απελευθέρωση απασχόλησε φαίνεται γενικότερα τους υπεύθυνους. Ο εκπαιδευτής Desjardins που είχε αναλάβει την εκπαίδευση ελληνοπαίδων στο Μόναχο ζητά σχετικές οδηγίες από τον Καποδίστρια για το είδος της ενδυμασίας που πρέπει να επιλεγεί: «Αυτή των Σουλιωτών» [δηλ. η πολυστολισμένη φουστανέλα] είναι η ωραιότερη, αλλά είναι υπερβολικά ακριβή», βλ. Βάσω Ψιμούλη, *ό.π.*, σ. 29.
39. *Ελληνικά Εθνικά Ενδυμασία*, εκδιδόμενα επιμελεία Αντωνίου Ε. Μπενάκη. Κείμενον: Αγγελικής Χατζημιχάλη, Πίνακες: Νικολάου Σπέρλιγκ, τ. Α'-Β', Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1948-1954, βλ. Περιγραφή ενδυμασιών, τ. Β', πίν.

- 1 : Στολή στρατηγού και πίν. 5 : Στολή πρεσβευτού. Δεν έχω ακόμα εντοπίσει το διάταγμα που όριζε επίσημα την καθιέρωση της φουστανέλας.
40. Fürst Hermann von Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal. Griechischen Leiden*, Στουτγάρδη 1968, σ. 121 (1η έκδ. 1840). Ευχαριστώ πολύ τη συνάδελφο Ευαγγελία Άντζακα-Βέη γι' αυτήν την πληροφορία. Στο περιοδικό *The Illustrated London News* (1843) δημοσιεύτηκε ξυλογραφία του Όθωνα φορώντας την ελληνική στολή, με το ακόλουθο επεξηγηματικό κείμενο : «Of King Otho's personal appearance we are enabled to offer a correct representation in the engraving we this day lay before our readers, and which we have obtained direct from Athens. The costume in which he is represented is that of the Greek military chiefs, and was adopted by his majesty in 1836, since which time he has continued to wear this dress», βλ. τη δίγλωσση έκδοση 1842-1885. *Ελλάδα. Ιστορικά, Τοπογραφικά και Καλλιτεχνικά ντοκουμέντα στα κύρια Αγγλικά περιοδικά*, εκδ. Nikolas Books, Αθήνα 1984, σ. 3. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Nikolas για την προσφορά του τόμου αυτού.
41. Πβ. στον τόμο *Αθήνα - Μόναχο. Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, επιμ. Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη, [Αθήνα 2000], σ. 516, 520.
42. Wolf Seidl, *ό.π.*, σ. 156.
43. Ο Κωλέτης, όπως και πολλοί άλλοι, δεν ήταν πρόθυμος να αποχωριστεί την φουστανέλα του και να δεχτεί την ευρωπαϊκού τύπου στολή που είχε οριστεί επί Αντιβασιλείας. Είναι επίσης γνωστή η ιστορία του, που εμφανιζόμενος σε μια επίσημη δεξίωση στο Παρίσι με την εθνική αυτή στολή, ξένισε το προσωπικό που έσπευσε να του υποδείξει ότι «it was not a bal costumé», βλ. Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών*, Αθήνα 1984, σ. 215, όπου γίνεται παραπομπή στο *Letters and Recollections of Julius and Mary Mohl*, by M. C. M. Simson, Λονδίνο 1887, σ. 24. Βλ. ακόμα Χρ. Λυτ, *Μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα*, μετάφραση-επιμέλεια-σχόλια Αριστέα Παπανικολάου Κρίστενσεν, Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 37 όπου περιγράφεται ένας ανακτορικός χορός: «Κάτι που ήταν πραγματικά ενδιαφέρον ήταν το ποικίλο ντύσιμο των καλεσμένων. Κάθε νησί και σχεδόν κάθε επαρχία είχε τη δική της περίεργη στολή, και λείπανε μονάχα οι μάσκες για να γίνει ένας υπέροχος αποκριατικός χορός».
44. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Η "γλώσσα" του ρούχου και της ατομικής εμφάνισης στην παραδοσιακή κοινωνία», *Δωδώνη*, 21/1 (1992), σ. 189.
45. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά*, 1(1978), σ. 16.
46. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου - Ιωάννα Πεπελάση Μίνογλου, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834). Κοινωνική συμπεριφορά και οικονομικός ορθολογισμός της*

οικογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη, Αθήνα 1988, σσ. 58-59, όπου αναφέρεται ότι ο Μαυροβουνιώτης, από τους πρωταγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης, διατηρούσε την ενδυμασία των Ελλήνων οπλαρχηγών, ενώ η σύζυγός του, πνεύμα φιλελεύθερο, με πολλές μοντέρνες ασχολίες –ιππασία, μουσική κ.ά.– προτιμούσε τα ευρωπαϊκά φουστάνια και καπέλα.

47. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», στον τόμο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, 1980, σ. 219.
48. Πρόκειται για τη βαμβακουργική επιχείριση των αδελφών Ρετσίνα, που επέτυχε να ξεπεράσει τις ενδημικές αδυναμίες της εγχώριας βιομηχανίας, βλ. σχετικά Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 332.
49. Προφορική πληροφορία του Ανδρέα Κ. Δρούλια, μηχανικού κλωστοϋφαντουργίας.
50. Ευαγγελία Άντζακα-Βέη, «Η τοπική ενδυμασία του Παγωνίου», *Εθνογραφικά*, 10 (1995), σ. 79.
51. Με στόχο τη διατήρηση αυτής της ιστορικής μνήμης, ιδρύεται στην Αθήνα το 1882 η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι οι τοπικές φορεσιές έπαψαν να είναι σε χρήση. Ως τις αρχές του 20ού αιώνα, και σε πολλές περιπτώσεις ως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, έχοντας δεχτεί στη διαδρομή και νέα ενδυματολογικά στοιχεία, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται.
52. Ακόμα και ο Άγγλος κατάσκοπος που φτάνει κρυφά στην Κεφαλλονιά κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, φοράει φουστάνελα και μιλάει αρχαία ελληνικά, για να μην ξεχωρίζει από τους ντόπιους! Έτσι τουλάχιστον τον παριστάνει ο συγγραφέας του έργου *Το μαντολίνο του λοχαγού Κορέλλι* Louis de Bernières.

